

Pim Griffioen en Ron Zeller, **Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945. Overeenkomsten, verschillen, oorzaken** (Bewerking van dissertatie Universiteit van Amsterdam 2008; Amsterdam: Boom, 2011, 1045 pp., ISBN 978 90 8506 811 2); Insa Meinen, **De Shoah in België** (Antwerpen: De Bezige Bij Antwerpen, 2011, 331 pp., ISBN 978 90 8542 283 9); Ad van Liempt en Jan H. Kompagnie (eds.), **Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog** (Amsterdam: Balans, 2011, 352 pp., ISBN 978 94 6003 368 1).

Het is verbazingwekkend dat hoe langer de Shoah geleden is, hoe meer onderzoek erover verschijnt. Sinds de val van het communisme is in het onderzoek op het gebied van de *Tätergeschichte* ('daders-geschiedenis') de nadruk komen liggen op het gebeuren in Oost-Europese landen, met als duidelijk resultaat de recente bestseller van Timothy Snyder: *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin* (2010). Hij claimt in feite dat de Shoah (in de zeer beperkte betekenis van 'de moord op de joden') deel uitmaakt van een veel groter Oost-Europees historisch gebeuren: de massale moord (door executies, vergassing en verhongering) op meer dan 14 miljoen 'non-combatants' in de landen tussen centraal Polen en de Zwarte Zee in de jaren dertig en veertig van de vorige eeuw. Deze kijk op de Shoah marginaliseert de niet-Oost-Europese hoofdstukken daarvan, inclusief dat van West-Europa. Het onderzoek over West-Europa, dat wat Nederland en Frankrijk betreft al een tientallen jaren oude traditie heeft, zou daarom veel meer bekendheid buiten deze landen moeten krijgen om beter geïntegreerd te kunnen worden in het algemene beeld. De hier gerecenseerde studies vallen alle drie onder de noemer 'de Shoah in West-Europa', maar zijn zeer verschillend van aard. Ze zijn niet vergelijkbaar als zodanig, maar hebben wel alle te maken met de hoofdvraag van de *Tätergeschichte*: hoe kon het doel van het Nazi anti-Joodse project – de 'Entfernung der Juden überhaupt' (Hitler, 1919) – in zo korte tijd en met zo groot succes uitgevoerd worden? Daarnaast staat in alle boeken de rol van de politie in de Jodenvervolging centraal. Als zodanig zijn deze studies van belang om de genoemde verstoorde balans weer enigszins recht te kunnen zetten.

Griffioen en Zellers studie is de bewerkte boekversie van hun proefschrift (Universiteit van Amsterdam 2008). Hun vraagstelling is dezelfde als die de Nederlandse geschiedschrijving over de Shoah al tientallen jaren bezighoudt: waarom ligt het

percentage slachtoffers van de Nederlands-Joodse gemeenschap – ongeveer 75% (iets meer dan 104.000 mensen) – zoveel hoger dan in Frankrijk (ongeveer 80.000; 25%) en België (25.000; iets meer dan 40%)? Griffioen en Zellers aanpak is echter essentieel anders dan die van hun voorgangers. Zij hebben gekozen voor een zeer uitgebreide en minutieuze internationale drielandenvergelijking. Methodologisch volgen ze geschiedfilosoof Chris Lorenz' 'vergelijkende oorzakelijke verklaringswijze', volgens welke historische ontwikkelingen wel vergelijkend doch kwalitatief worden beoordeeld. Dit in tegenstelling tot de tot nog toe enige vergelijkende studie van nationale verschillen tijdens de Shoah, van de Amerikaanse sociologe Helen Fein (*Accounting for Genocide*, 1979), waarin zij onsuccesvol poogde historische variabelen te kwantificeren.

Griffioen en Zellers vraagstelling is driedelig. Ze vragen zich af in welke mate overeenkomsten en verschillen in bestuur, onderlinge verhoudingen en reacties bij de bezetter, omgeving en joodse bevolkingsgroepen in Frankrijk, België en Nederland van belang waren om de grote verschillen in aantallen Joodse slachtoffers te verklaren. Daarnaast zoeken ze de factoren die daarbij van primaire dan wel secundaire betekenis waren en wat de oorzaken daarvan waren. Tot slot onderzoeken ze welke wisselwerking er bestond tussen de drie groepen in de afzonderlijke landen. Om deze vragen te kunnen beantwoorden hebben de auteurs zo goed als alle relevante literatuur gelezen – in het Nederlands, Frans, Duits, Engels en Hebreeuws – en waar nodig ook zelf aanvullend archiefonderzoek gedaan.

In deze recensie kunnen niet alle conclusies van Griffioen en Zeller vermeld worden, maar hun meest fundamentele conclusies betreffende Nederland zijn: de belangrijkste oorzaak voor het hoogste percentage en hoogste aantal slachtoffers van de Jodenvervolging in Nederland was 'de vrijwel onbeperkte zeggenschap van de Duitse politie over de organisatie en uitvoering van de deportaties'. Griffioen en Zeller benadrukken dat de centrale Duitse autoriteit die verantwoordelijk was voor de uitvoering van de *Endlösung* – de SS en de politie – al vroeg de overhand had in het Duitse bezettingsapparaat, dat wil zeggen tegenover minder ideologische en minder geëngageerde Duitse instanties. Zodoende kon zij zich ook van de verregaande medewerking van de Nederlandse politie verzekeren zonder daarvoor teveel pressie te moeten uitoefenen op de hogere Nederlandse instanties. Een tweede belangrijke oorzaak was de late opkomst van het verzet en de onderduikmogelijkheden in Nederland, een gevolg van de gunstigere economische situatie in Nederland tot later in de oorlog 'en de in België en Frankrijk eerdere en grotere schok van de invoering van de verplichte tewerkstelling voor niet-Joden in Duitsland'. Wat de kant van de Joodse bevolking betreft, benadrukken Griffioen en Zeller de veel extremere manier waarop de Joodse Raad door de Duitse deportatieautoriteiten onder druk gezet en gemanipuleerd werd, en de manier waarop de Joodse gemeenschap reageerde als gevolg van hun vooroorlogse achtergrond als geïntegreerde burgers met een traditie van 150 jaar emancipatie.

In zekere zin zijn deze conclusies van Griffioen en Zeller niet nieuw; wat het verzet en de Joodse Raad betreft, zijn deze oorzaken al eerder gesuggereerd (onder andere

door deze recensent). Ook de rol van de Nederlandse politie is al gedeeltelijk eerder behandeld (en zie de bespreking van Van Liemperts bundel verderop). Doch deze conclusies worden nu veel sterker in het grotere beeld verankerd dan voorheen. Ook maken zij duidelijk dat het uiteindelijk vooral aan de assertiviteit van en de interne machtsverhoudingen in de Duitse bestuursapparaten en hun plaatselijke medewerkers lag, hoe effectief de, in Raul Hilberg's terminologie, 'machinery of destruction' uiteindelijk zou zijn.

Er zij hierbij opgemerkt dat Griffioen en Zellers methodologie uniek is in de (Shoah-) geschiedschrijving. Hun methode kan echter slechts in weinig gevallen gebruikt worden voor andere landen en onderwerpen. Het gaat hier om drie West-Europese democratieën met zeer veel overeenkomsten. In 2013 heeft deze recensent echter aangetoond dat een verklaring die zich tot West-Europa beperkt zijn grenzen heeft (zie Cüppers, Matthäus en Angrick (eds.), *Nationalsozialistische Verbrechen. Taten und Bewältigungsversuche*). Toch zal deze studie ongetwijfeld tot de meest fundamentele studies over de Shoah in het algemeen en over West-Europa in het bijzonder gaan behoren.

Insa Meinens boek is de Nederlandse versie van haar reeds in het Duits verschenen studie. De Duitse onderzoekster is een van de weinige niet-Belgen die zich over de Shoah in dit land hebben gebogen. De enige vorige pogingen tot een omvattende studie van de Shoah in België zijn de baanbrekende driedelige studie van Maxime Steinberg uit de jaren tachtig en zijn twee latere interpretaties (ter vergelijking: over Nederland verscheen al in 1947 het boek van Wielek, daarna de boeken van Herzberg, Presser, De Jong, Michman-Beem, Michman, Moore en enkele kortere overzichten). Meinen schreef al eerder verschillende belangrijke studies, die nu grotendeels in dit boek geïntegreerd zijn. De titel *De Shoah in België* wekt echter te hoge verwachtingen. De auteur schrijft zelf in haar inleiding dat 'volledigheid [...] niet het streefdoel van deze monografie' was. Verschillende kwesties, zoals de beroving van de Joden en het interne leven van de Joodse gemeenschap in deze jaren, zijn al in andere studies behandeld of tot op heden niet grondig onderzocht, ook niet door Meinen. Ook valt te betreuren dat deze Nederlandstalige versie een nauwkeurige vertaling van de Duitse blijft, zonder de nodige aanpassing aan het Nederlandstalige lezerspubliek. Toch is deze studie een belangrijke bijdrage tot het onderzoek over voornamelijk de jaren 1942-1944. Ze is gebaseerd op veel bronnen die door vorige onderzoekers niet bekeken zijn en brengt frisse inzichten.

De principiële vraag die behandeld wordt en waarop Meinen originele antwoorden geeft, is: hoe werd de *Endlösung* uitgevoerd en welke factoren hadden invloed op de uiteindelijke uitkomst? Haar conclusie is anders dan wat in de laatste jaren in België gesuggereerd is en waarin de rol van de Belgische instanties benadrukt wordt. Ten eerste was de rol van de *Militärverwaltung* doorslaggevend – deze beschikte 'over de wil en bekwaamheid om de maatregelen die Berlijn vastlegde af te stemmen op de reële politieke behoeften', en slaagde daar zodanig in dat de arrestaties en deportaties tamelijk rustig uitgevoerd konden worden (hierin verschilt Meinen in zekere zin van Griffioen en Zeller). Volgens Meinens onderzoek was de bijdrage van de Belgische politie aan de

arrestaties van Joden beperkt. Een belangrijke conclusie is dat ‘in tegenstelling tot in Frankrijk en Nederland [...] de meerderheid van de Joden die uit België werden gedeporteerd niet gearresteerd [werd] tijdens de grote arrestatieacties, maar individueel of in kleine groepen, waarbij medewerking van de Belgische politie eerder de uitzondering dan de regel was’ (243). Het succes lag aan de samenwerking van verscheidene Duitse instanties, ook degenen die officieel niet aan de *Endlösung* hoefden deel te nemen, en de hulp van lokale collaborateurs en informanten – zo’n 56% van de gearresteerden in België werd op deze manier gepakt. Een andere belangrijke conclusie is dat de initiatieven tot zelfbehoud van Joodse kant, in menig geval geholpen door niet-Joodse verzetsorganisaties, wel degelijk een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan het overlevingspercentage. Meinen zet dit met name uiteen in haar minutieuze analyse van de achtergrond en persoonlijke samenstelling van het 21ste konvooi naar Auschwitz, dat eind juli 1943 vertrok en een van de grootste transporten vanuit België was.

Meinens laatste hoofdstuk, dat de opsporingsactiviteiten van ondergedoken Joden beschrijft, heet ‘Mensenjacht’. *Jodenjacht* is de titel van de bundel over de rol van de Nederlandse politie in de arrestatie en opsporing van ondergedoken Joden in Nederland na het begin van de deportaties in de zomer van 1942. Deze studie werd geïnitieerd door Ad van Liempt (bekend van zijn vorige boek over dit onderwerp *Kopgeld*, 2001), en Jan H. Kompagnie (archivaris en onderzoeker bij het Nationaal Archief). Zes onderzoekers – Marie-Cécile van Hintum, Margot van Kooten, Anne-Marie Mreijen, Elias van de Plicht, Liesbeth Sparks en Caroline Willers – bestudeerden gedurende zes maanden ongeveer 280 naoorlogse strafrechtelijke dossiers van politiebeambten, waarin meer dan 9000 namen van door hen opgepakte Joden stonden vermeld. Aanvankelijk was de bedoeling informatie te verzamelen ter kennis van nabestaanden en het Digitaal Monument Joodse Gemeenschap, maar wegens de overvloedigheid van het materiaal werd besloten dit ook te bestuderen. In zeven hoofdstukken worden verschillende aspecten van de Jodenjacht beschreven (organisatie, verraad, geweld, geld, drijfveren en de naoorlogse berechtiging) en krijgen we een inzicht in het werk van de speciale politieke afdelingen die in verschillende steden werden opgericht voor dit doeleinde. Daar de documentaire basis van de studie voornamelijk uit persoonlijke gevallen bestaat, krijgt de lezer naast het algemene beeld kleurrijke en gedetailleerde close-up beschrijvingen van de betrokkenen en hoe zij te werk gingen; een vaak onthutsend beeld.

De studies van Griffioen en Zeller en Meinen zijn hoofdzakelijk voor specialisten geschreven, maar *Jodenjacht* van Van Liempt en Kompagnie is zeer toegankelijk voor een algemeen publiek. Eigenlijk belicht dit boek van binnenuit wat Griffioen en Zeller in hun grote analyse vaststellen: ‘In feite werd de Nederlandse politie steeds meer een werktuig van de bezetter’ (16). Van Liempt en Kompagnie relativeren hun stelling door eraan toe te voegen dat het ‘toch [...] niet rechtvaardig [is] elke individuele politiebeampte medeplichtigheid aan de Jodenvervolging in de schoenen te schuiven’ (29). Tegelijk laten ze zien dat juist de speciaal opgerichte eenheden van ‘Jodenjagers’ het mogelijk maakten voor de doorsnee niet-Jodenhaters in de politie de andere richting uit te kijken, waardoor

de politie als geheel als werktuig kon dienen voor de Duitse bezetter. Wat dat betreft kan deze studie goed gebruikt worden bij maatschappelijke vorming.

Dan Michman, Bar-Ilan Universiteit en Yad Vashem, Israël